

بررسی پیامدهای (اقتصادی، اجتماعی و روانی) تک فرزندی در جامعه

معاصر ایران

بهاره کاوه^۱

چکیده

در دهه‌های اخیر، روند کاهش نرخ باروری و افزایش خانواده‌های تک‌فرزند در ایران به یکی از مهم‌ترین تحولات جمعیتی و اجتماعی تبدیل شده است. این مطالعه با هدف بررسی پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و روانی تک‌فرزند در جامعه معاصر ایران انجام شده است. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی بوده و داده‌ها از طریق مرور منابع کتابخانه‌ای و تحلیل آماری نظرسنجی‌های مرتبط گردآوری شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد خانواده‌های تک‌فرزند با چالش‌های اقتصادی متنوعی از جمله ترس از تنگ دستی مواجه هستند. همچنین، پیامدهای اجتماعی مانند اشتغال مادران، سن ازدواج و تاثیر شبکه‌های اجتماعی مشاهده شده است. از نظر روانی، فرزندان تک‌فرزند در معرض احساس تنهایی، اضطراب و فشارهای روانی بیشتری قرار دارند که ممکن است بر سلامت روانی آنها تأثیرگذار باشد. نتایج این پژوهش حاکی از ضرورت تدوین سیاست‌های حمایتی و فرهنگی متناسب با تغییرات ساختار خانوادگی در ایران است تا پیامدهای منفی تک‌فرزند کاهش یابد و کیفیت زندگی خانوارها ارتقا پیدا کند.

کلید واژه : تک‌فرزند، پیامدهای اقتصادی، پیامدهای اجتماعی، پیامدهای روانی، خانواده معاصر ایران.

۱. طلبه سطح دو حوزه علمیه حضرت زینب(س) سریش آباد.

مقدمه

در سال‌های اخیر، روند کاهشی نرخ باروری در ایران موجب شده خانواده‌های تک‌فرزند به یکی از الگوهای غالب ساختار خانوادگی تبدیل شوند. این تغییر جمعیتی، ناشی از عوامل متعدد اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی است که به طور قابل توجهی سبک زندگی و ساختار خانواده‌ها را دگرگون ساخته است. اگرچه کاهش تعداد فرزندان در خانواده‌ها می‌تواند مزایایی مانند کاهش فشارهای مالی و افزایش کیفیت مراقبت و آموزش فرزند داشته باشد، اما پیامدهای گسترده‌تری نیز در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و روانی ایجاد می‌کند که نیازمند توجه ویژه پژوهشگران و سیاست‌گذاران است.

از دید اقتصادی، خانواده‌های تک‌فرزند ممکن است با مزایایی همچون صرفه‌جویی در هزینه‌های مربوط به پرورش فرزند مواجه شوند، اما در بلندمدت، این روند می‌تواند منجر به کاهش نیروی کار جوان و افزایش بار تامین اجتماعی برای نسل‌های آینده گردد. از نظر اجتماعی، تک‌فرزندی ممکن است موجب کاهش حمایت‌های اجتماعی سنتی و تغییر در الگوهای ارتباطی و تعاملی اعضای خانواده شود که خود اثرات عمیقی بر ثبات و سلامت اجتماعی دارد. همچنین، پیامدهای روانی تک‌فرزندی شامل فشارهای روانی ناشی از انتظارات بیش از حد والدین، احساس تنهایی، و کاهش مهارت‌های اجتماعی در فرد است که می‌تواند سلامت روانی کودکان و نوجوانان را به خطر بیندازد.

با وجود اهمیت این موضوع، پژوهش‌های علمی و کاربردی درباره پیامدهای چندجانبه تک‌فرزندی در ایران به اندازه کافی توسعه نیافته است و تمرکز غالب مطالعات پیشین عمدتاً بر ابعاد جمعیتی یا اقتصادی محدود بوده است. بنابراین، شناسایی دقیق و جامع اثرات اقتصادی، اجتماعی و روانی تک‌فرزندی در جامعه معاصر ایران، به منظور حمایت از خانواده‌ها و توسعه سیاست‌های متناسب، یک نیاز فوری و اساسی محسوب می‌شود.

این پژوهش درصدد است با بررسی همه‌جانبه پیامدهای تک‌فرزندی، دیدگاهی چندبعدی ارائه دهد تا بتواند به فهم بهتر از چالش‌ها و فرصت‌های ناشی از این پدیده کمک کرده و راهنمایی‌های علمی برای برنامه‌ریزی‌های آینده فراهم آورد.

مفهوم‌شناسی

تک‌فرزندی: به پدیده‌ای که مرد و زن به عنوان والدین، میزان باروری خود را به حداقل تولید مثل و داشتن یک فرزند پایین می‌آورند و به داشتن تنها یک فرزند اکتفا می‌کنند، تک‌فرزندی اطلاق می‌شود. (نجارباغ سیاه، ۱۳۹۵، ص ۱۲)

علل گرایش به تک‌فرزندی

دلیل اقتصادی

از نظر جمعیت‌شناسان، نه تنها ربطی میان توان مالی پایین و تعداد فرزندان کمتر وجود ندارد، بلکه این نسبت برعکس هم است. یعنی در میان کشورهای مختلف جهان، در کشورهایی که سطح اقتصادی پایینی دارند، زاد و ولد بیشتر است و کشورهایی که از نظر سطح درآمد خانواده بالا هستند، تعداد فرزندان کمتری دارند. در میان تمام قاره‌ها، آفریقا فقیرترین کشورها را دارد و بیشترین آمار زاد و ولد را دارد، در حالی که اروپا کمترین آمار زاد و ولد را دارد. آفریقا با میانگین سنی بیست سال، به جوان‌ترین و اروپا با میانگین سنی چهل سال، به پیرترین قاره تبدیل شده است. (سازمان ثبت احوال، ۱۳۹۱، ص ۱۲)

بیشترین نرخ رشد در سال ۲۰۱۰ میلادی، مربوط به قاره آفریقا با ۲/۳ درصد و کمترین آن مربوط به قاره اروپا با ۰/۰۶ درصد است. برای درک تفاوت زاد و ولد در این دو قاره باید دانست که با توجه به نرخ رشد جمعیتی که بیان شد، جمعیت قاره آفریقا در فاصله زمانی سی ساله دو برابر خواهد شد، در حالی که اروپا باید فاصله زمانی ۱۱۶۶ ساله را طی کند تا جمعیت آن، دو برابر شود. (همان، ص ۱۹)

در استان‌های خودمان، بیشترین ثبت ولادت در استان‌های سیستان و بلوچستان است که به ازای هر هزار نفر، ۳۵/۶ نفر و هرمزگان ۲۴/۶ و کمترین ولادت هم متعلق به استان‌های گیلان با ۱۲/۳ و مازندران با ۱۴/۶ است.

جالب است بدانید مردم مازندران از پردرآمدترین مردم کشور ما هستند. (عباسی ولد، ۱۳۹۶، ص ۷۹-۸۰)

مقایسه امروز و دیروزمان

بی‌شک، امروز در جامعه ما توان اقتصادی خانواده بیشتر از خانواده‌های دیروز است. این تنها قضاوت ما نیست، سازمان‌های بین‌المللی نیز همین‌طور قضاوت می‌کنند. کسانی که بین سه تا چهار دهه از عمرشان گذشته، کفایت دهه‌ای را که در آن قرار داریم با دهه شصت مقایسه کنند. البته این به معنای انکار مشکلات اقتصادی نیست، اما اندکی انصاف کافی است تا حکم کنیم توان اقتصادی خانواده‌های دهه نود بیش از خانواده‌های دهه شصت است. اما چرا خانواده‌هایی که در دهه شصت قرار داشتند، بیشتر از خانواده‌هایی که در دهه نود به فرزندآوری تمایل داشته‌اند؟ (عباسی ولدی، ۱۳۹۶، ص ۸۲)

تغییر شیوه زندگی

باید پذیرفت که در کنار گرانی و تورم، شیوه زندگی ما هم عوض شده است. شناخت قناعت در زندگی‌ها کم شده و توقعات ما در زندگی بیش از اندازه نیاز شده است. برخی از چیزهایی که واقعاً از نیازهای اساسی یک زندگی نیست، وارد حلقه نیازها شده است. در گذشته اگر خانواده‌ای توان خرید یا زیلو را نداشت، خود را فقیر حساب می‌کرد. چندی بعد نداشتن فرش نشانه فقر شد و حالا اگر کسی مبلمان نداشته باشد، باید خود را فقیر بداند. بسیاری از خانواده‌ها، غیر از هموطنان استان‌های شمالی کشور، در گذشته هفته‌ای یک بار هم برنج نمی‌خوردند و یکی دو ماه یک بار هم پای مرغ به سفره‌شان باز نمی‌شد. اما با وجود این، احساس فقر نمی‌کردند. امروز اگر کسی هر روز برنج نخورد و هفته‌ای یک یا دو بار مرغ روی سفره‌های خانه‌شان پرواز نکند، احساس فقر می‌کند، در حالی که هیچ پزشکی مصرف روزانه برنج و هفتگی مرغ را برای سلامت، اگر مضر نداند، ضروری نمی‌داند. در شیوه زندگی مدرن، مصرف بیشتر فارغ از اینکه نیاز واقعی ما هست یا نه، نشانه خوشبختی است. در این شیوه زندگی، کسانی که توانایی مصرف بیشتر را ندارند، از پرواز برنده خوشبختی بر فراز خانه‌شان محرومند. مفهوم این حرف‌ها آن است که فکر نکنید اگر مشکلات اقتصادی حل شده، خانواده‌ها به سوی فرزندآوری بیشتر خواهند رفت. شیوه زندگی را باید عوض کرد. در شیوه زندگی مدرن، هر اندازه هم که انسان ثروت می‌کند، تمایلش به فرزندآوری بیشتر نمی‌شود. (همان، ص ۸۳-۸۴)

اگر ما به جهت ترس از مسائل اقتصادی از فرزنددار شدن جلوگیری می‌کنیم، در صدر اسلام برخی افراد فرزندانشان را از ترس فقر می‌کشتند. درست است که جلوگیری از فرزنددار شدن و کشتن فرزند تفاوت بسیاری دارد، اما کار این دو دست یک منطق دارد: ترس از فقر. خدای مهربان ما به کسانی که فرزندانشان را از ترس فقر می‌کشد، حرفی می‌زند که ما هم مخاطبان هستیم: «فرزندان خود را از

تنگدستی نکشید، ما شما و آنان را روزی می‌رسانیم» (انعام: ۱۵۰). آری، با کشتن آنان، همواره خطای بزرگ انجام می‌دهید.

از راه‌های اهل بیت (علیهم السلام) نیز به صراحت درباره این دغدغه سخن گفته‌اند. باکر بن سالم می‌گوید: در نامه‌ای به امام موسی کاظم (علیه السلام) نوشتم: «پنج سال است که از آمدن فرزند جلوگیری می‌کنم، چرا که همسرم از فرزنددار شدن کراهت دارد و می‌گوید از آنجا که فقیر هستیم، تربیت فرزندان برای ما سخت خواهد بود.» ایشان در پاسخم نوشت: «به دنبال فرزند باش، که خداوند روزی فرزندان را می‌دهد» (کلینی، ۱۳۹۳، ج ۶، ص ۳).

ترس از تنگدستی

وقتی در جامعه حرف از ضرورت فرزندآوری مطرح می‌شود، اولین موضوعی که در ذهن برخی از زوج‌های جوان می‌چرخد، مخارج آن است. متأسفانه برخی از گرانی و هزینه‌های فرزندآوری فرار می‌کنند. واقعیت این است که در فرهنگ دینی ما، روزی‌رسان خداست. برخی‌ها در زندگی خود یا نقشی برای حق متعال قائل نیستند یا اگر هم قائل باشند، این نقش را بسیار کم‌رنگ و کم‌اثر می‌دانند.

این موضوع که خدای متعال روزی افراد را تضمین کرده است، فراموش شده است. قرآن کریم در شفاف‌ترین آموزه‌ها می‌فرماید: «و هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست مگر آن که روزی او بر خداست.» (هود: ۶) از این آیه روشن می‌شود که تقدیر خداوند به گونه‌ای است که بر خود واجب کرده که روزی را به موجودات زنده برساند. البته این عبارت به این معنا نیست که ما تلاش نکنیم و منتظر رسیدن روزی باشیم. از قدیم گفته‌اند: «از تو حرکت، از خدا برکت.»

به راستی آیا تنظیم خانواده و ازدواج نکردن و ترک سنت نبوی، آن هم در این شرایط حساس که نسل آینده کشور با تهدید جدی مواجه است، به بهانه مشکلات اقتصادی منطقی و قابل قبول است؟ در حالی که خداوند روزی را ضمانت کرده است.

عبارات قرآنی که روزی را دست خدا می‌داند، کم نیستند و بارها وعده رزق و روزی را صراحتاً بیان فرموده‌اند. مشکل اصلی در نگاه ماست. لازم است که باورمان را عوض و زاویه دیدمان را درست کنیم. (موسوی، ۱۴۰۰، ص ۹۶-۹۸)

توسعه، رشد و سرمایه‌گذاری: طبق این دیدگاه، قسمت عمده سرمایه‌گذاری جدید از یاد جمعیت نشأت می‌گیرد. کارخانه‌های بزرگ، سدهای عظیم و شبکه‌های گسترده توزیع و گسترش سطح کشت تحت تأثیر رشد جمعیت پدید می‌آیند، زیرا افزایش تقاضا برای کالاهای مصرفی به سرمایه‌گذاری در کالاهای سرمایه منتهی می‌شود و در درازمدت، گسترش اقتصادی شکل می‌گیرد. (پیرنیا، ۱۳۴۷، ص ۱۶۸)

تکامل اختراعات: رشد جمعیت موجب افزایش احتیاجات بشر می‌گردد. در نتیجه، برای رفع نیازهای خود ناچار می‌شود به روش‌های علمی و صنعتی روی آورد. به نظر موافقان افزایش جمعیت، علی‌رغم پیش‌بینی مالتوس، رشد جمعیت جهانی نه تنها موجب نابودی و بدبختی جامعه بشری نشد، بلکه به روند اختراعات و ابتکارات علمی و صنعتی شتاب بیشتری داد. (مجله اندیشه، بی تا، شماره اول، ص ۱۸۰)

توزیع هزینه‌های عمومی: در شرایط زیادی جمعیت، هزینه‌های همگانی و زیربنای جامعه میان جمعیت فعال بیشتری تقسیم می‌گردد و در نتیجه سنگینی بار آن کمتر احساس می‌شود. (امیر آشفته تهرانی، جامعه‌شناسی و آینده‌نگری جمعیت ایران، صفحه ۶۵)

جانشینی نسل پیران

موافقان افزایش جمعیت بر این عقیده‌اند که سیاست منع مولید سبب خواهد شد که مرتباً نسل‌های پیر در درصد بیشتری از جامعه را فراگیرد. نسل‌هایی که قدرت تحرک آن‌ها کمتر از نسل جوان است و به روش‌های صنعتی و علمی جدید مقاومت بیشتری نشان می‌دهند. (احمد کتابی، ۱۳۵۸، ص ۲۶)

جایگاه فرزندآوری در اسلام

هدف زندگی، اولین اصل هر زندگی، مشخص کردن هدف زندگی است. بدون تعیین هدف زندگی، درباره بسیاری از مسائل که مربوط به زندگی مشترک است نمی‌توان حرفی زد. وقتی دین درباره برخی از مسائل زندگی مشترک دستورهایی صادر می‌کند که برخی از مخاطبان نمی‌توانند آن را بپذیرند، به این دلیل نیست که حرف ما را قبول ندارند، بلکه به این دلیل است که هدفی که به صورت علمی در زندگی آنان دنبال می‌شود با آنچه دین هدف زندگی قرار داده و قبول دارد، متفاوت است. آن‌ها در زندگی دنبال چیزی می‌گردند و دین انسان را به دنبال چیز دیگری می‌فرستد. بحث کنترل جمعیت در ردیف مباحث شیوه زندگی است. تغییر در شیوه زندگی به تفسیر ما از زندگی بستگی دارد. نوع نگاه ما به زندگی است که می‌تواند درباره چگونگی فکر کردن به فرزندآوری تعیین‌کننده باشد.

بچه‌دار شدن، نیازی غریز: احساس نیاز به پدر یا مادر شدن یک نیاز غریزی است که هر انسانی به آن توجه دارد. به صورت طبیعی، در همه انسان‌ها وقتی به حدی از رشد می‌رسند، باید این احساس تولید شود. انسان از نظر روحی و روانی نیازمند پدر و مادر شدن است. زنی که تا پیش از مادر شدن از سختی‌های بچه‌داری دور است، همین که متوجه می‌شود به صورت طبیعی بچه‌دار نخواهد شد، حاضر است پول گزافی خرج کند تا صاحب فرزند شود. این زن وقتی بچه‌دار می‌شود، دردسرهای زندگی‌اش آغاز می‌شود، اما با وجود این دردسرها احساس آرامش می‌کند. انسان طوری آفریده شده که به زندگی با دیگران نیاز دارد.

خانه‌های خلوت این نیاز را برآورده نمی‌کند. وقتی این نیاز برآورده نشود، دو اتفاق بد می‌افتد: اول آنکه این خلا توسط رسانه‌ها پر می‌شود و دومین اتفاق هم گرایش شدید به محیط بیرون از خانه است. بیرون رفتن از خانه نه تنها بد نیست، خوب هم هست، اما اگر بیرون از خانه بودن تبدیل به یک گرایش شود و ریشه این گرایش هم خسته‌کننده بودن محیط خانه باشد، بد و خطرناک است. خانه باید محیطی برای تجربه آرامش و نشاط باشد. بدون تردید، یکی از اصلی‌ترین عوامل نشاط در خانه وجود نوزادان و کودکان است. یک نوزاد در مهمانی بزرگ‌ترها را به شدت به خود مشغول کرده و اندازه چند فیلم از سریال به آن مهمانی نشاط و شادابی تزریق می‌کند.

اصالت و رفاه یکی از دلایل بی‌انگیزگی: گاهی محروم بودن از این احساس به جهت نگاه اشتباهی است که انسان به سختی‌های فرزندآوری دارد. در نگاه مادی‌گرای غربی، اصالت با رفاه است و هر چیزی که با رفاه منافات داشته باشد باید کنار برود. مقصد از رفاه هم رفاه مادی است. فرزند مانع رفاه است، پس باید کنار گذاشته شود یا اینکه باید به تعدادی از فرزند بسنده کرد که با رفاه منافات چندانی نداشته باشد. به همین دلیل هم می‌بینیم بسیاری از خانواده‌های غربی دیر صاحب فرزند می‌شوند و وقتی هم که صاحب فرزند می‌شوند، تربیت او را به گونه‌ای مدیریت می‌کنند که با رفاه آنان منافات نداشته باشد. مثلاً به جای اینکه با او بازی کنند، برای او بازی رایانه‌ای می‌خرند یا او را به مهدکودک می‌فرستند که کمتر مانع رفاه پدر و مادر شود.

خدای بی‌همتای ما در قرآن می‌فرماید: «سوگند به این شهر که تو در این شهر جای داری، سوگند به پدری چنان و آن کسی را که به وجود آورد، به راستی که انسان را در رنج آفریدیم.» (بلد: ۱-۴) روایاتی درباره فرزند و فرزنددار شدن: پیامبر عزت و رحمت، رسول خدا صلی الله علیه وسلم فرمود: «خانه‌ای که کودکان در آن نباشد، برکتی در آن نیست.» (پاییند، ۱۳۸۲، ص ۳۷۴) «بوی فرزند از بوی بهشت است.»

«فرزند بخواهید و آن را از خداوند طلب کنید که فرزند مایه چشم و شادی قلب است، مایه روشنی چشم و شادی قلب است.» (طبرسی، ۱۳۷۰، ص ۲۲۴) محمد بن مسلم می‌گوید: «نزد امام صادق علیه السلام نشسته بودم که یونس بن یعقوب وارد شد در حالی که دیدم ناله می‌کرد. امام صادق علیه السلام فرمود: چه شده که تو را نالان می‌بینم؟ گفت: کودکی دارم که سراسر شب از او اذیت شده‌ام. امام علیه السلام فرمود: ای یونس، پدرم محمد بن علی علیه السلام از پدرانش از جدم پیامبر خدا ص نقل کرد که جبرئیل علیه السلام بر وی فرود آمد در حالی که پیامبر خدا ص و علی علیه السلام ناله می‌کردند. جبرئیل علیه السلام گفت: ای دوست خدا، چه شده که تو را نالان می‌بینم؟ پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم فرمود: دو کودک داریم که از گریه آنان اذیت شده‌ایم. جبرئیل علیه السلام گفت: صبر کن ای محمد، چرا که به زودی برای این قوم پیروانی برانگیخته می‌شوند که هرگاه یکی از آنان گریه کند، گریه‌اش تا هفت سالگی لا اله الا الله است و وقتی از هفت سالگی گذشت، گریه‌اش تا بلوغ آمرزش خواهی برای پدر و مادرش و چون از بلوغ گذشت، هر کار نیکی که انجام دهد برای پدر و مادرش نیز پاداشی خواهد بود و هر کار ناشایستی انجام دهد بر عهده پدر و مادرش نیست.» (کلینی، ۱۳۹۳، ج ۶، ص ۵۲)

نتیجه‌گیری

مطالعه پیامدهای تک‌فرزندی در جامعه معاصر ایران نشان می‌دهد که سیاست‌های کاهش جمعیت که طی چند دهه گذشته اجرا شده‌اند، علاوه بر تأثیرات مستقیم بر ساختار جمعیتی، پیامدهای گسترده و چندبعدی اقتصادی، اجتماعی و روانی به همراه داشته‌اند. از منظر اقتصادی، کاهش نرخ تولد منجر به کاهش نیروی کار فعال در آینده شده که به طور مستقیم رشد اقتصادی و پایداری نظام تأمین اجتماعی و بازنشستگی را تهدید می‌کند. هزینه‌های نگهداری جمعیت سالمند که رو به افزایش است نیز فشارهای مالی گسترده‌ای را بر دولت و خانواده‌ها تحمیل می‌کند. این امر در بلندمدت می‌تواند منجر به افزایش بار مالی بر سیستم‌های بهداشتی و رفاهی و کاهش بهره‌وری اقتصادی شود.

از نظر اجتماعی، تک‌فرزندی، به ویژه در خانواده‌های ایرانی، با تغییرات در ساختار خانواده، کاهش حمایت‌های خانوادگی و افزایش احساس تنهایی و فشارهای روانی همراه است. این وضعیت همچنین می‌تواند به کاهش تعاملات اجتماعی و تضعیف سرمایه اجتماعی منجر شود. پیامدهای روانی تک‌فرزندی، مانند افزایش اضطراب، استرس و احساس انزوا، به ویژه در نسل جوان، اهمیت توجه به سلامت روانی جامعه را دوچندان می‌کند.

طرفداران سیاست افزایش جمعیت به دلایل متعدد از جمله حفظ تعادل جمعیتی، تضمین پایداری نیروی کار، کاهش فشارهای اقتصادی و اجتماعی ناشی از سالمندی جمعیت و ارتقاء سرمایه انسانی و اجتماعی، تأکید دارند که افزایش جمعیت هوشمندانه و کنترل شده می‌تواند به توسعه پایدار کشور کمک کند.

آن‌ها همچنین بر لزوم اصلاح سیاست‌های جمعیتی و ارائه حمایت‌های مالی، آموزشی و بهداشتی به خانواده‌ها برای تشویق فرزندآوری تأکید می‌کنند.

در مجموع، تجربه کاهش جمعیت در ایران نشان می‌دهد که سیاست‌های تک‌بعدی و بدون توجه به ابعاد گسترده اجتماعی و اقتصادی می‌تواند آسیب‌های عمیقی بر جامعه و آینده کشور وارد آورد. بنابراین، اتخاذ سیاست‌های جامع و متوازن جمعیتی، با تأکید بر حمایت‌های همه‌جانبه از خانواده‌ها و ایجاد زیرساخت‌های لازم برای رشد اقتصادی و اجتماعی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است تا علاوه بر حفظ تعادل جمعیتی، زمینه‌های توسعه پایدار و ارتقاء کیفیت زندگی جامعه فراهم گردد.

منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

۱. آشفته تهرانی، امیر، **جامعه‌شناسی و آینده‌نگری جمعیت ایران**، اصفهان: جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۴.
۲. آزاد ملکی، تقی، **آینده خانواده ایرانی با کارگزاری آینده پژوهی مسائل خانواده**، تهران: انتشارات مرکز تحقیقاتی استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، ۱۳۸۹.
۳. بهار باغ سیاه، مریم، **"بررسی پیامدهای درون خانوادگی گرایش به تک فرزندی"**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۵.
۴. پیرنیا، حسن، **تفکر علمی و توسعه اقتصادی و اجتماعی**، تهران: نشر مروارید، ۱۳۴۷.
۵. پایبند، ابوالقاسم، **نهج الفصاحه**، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲.
۶. حلی، احمد بن محمد بن فهد، **عده الداعی**، تهران: دارالکتب الاسلامی، ۱۴۰۷ ق.

۷. سازمان ثبت احوال، **بررسی تحولات جمعیتی جهان**، تهران: بی نا، ۱۳۹۱.
۸. شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده، **جنگ جمعیتی ستیز صهیونیسم علیه ملت‌ها**، بی جا: بی نا ۱۳۹۲.
۹. طبرسی، حسن بن فضل، **مکارم الاخلاق**، قم: شریف رضی، ۱۳۷۰.
۱۰. عباسی ولدی، محسن، **ایران جوان بمان**، قم: آیین فطرت، ۱۳۹۶.
۱۱. عرب، هادی، **تغییرات جمعیتی و نقش آن در تحولات مختلف جامعه**، قم: موسسه آموزشی و پرورش و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۲.
۱۲. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، جلد ۶، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۳.
۱۳. کتابی، احمد، **جمعیت شناسی**، مدرسه عالی ریاضیات من، مدیریت کرج، ۱۳۵۸.
۱۴. موسوی، سید حسین، **مثبت سه واقعیت‌های پیرامون فرزندآوری**، بی جا: هیئت امروز، ۱۴۰۰.
۱۵. مجلسی، محمدباقر، **بحارالانوار**، جلد ۶، بیروت: موسسه الوفا، ۱۴۰۳.
۱۶. نخعی، نوذر، **پیامدها و مشکلات تک فرزندی**، تهران: فانوس کرمان، ۱۳۹۴.
۱۷. ملکوتی نیا، علی، **"مقاله‌ای بیش از یک سوم زبان و زنان و مردان همسر دار یک فرزند زیر پنج سال ساکن تهران"**، وبگاه موسسه مطالعات و مدیریت جامع تخصصیه جمعیت کشور، بی تا.
۱۸. محرابی، محراب، **"مقاله گفتگو با روانشناس با عنوان چند تامل درباره فرزندآوری"**، پایگاه اطلاع رسانی دفتر نشر آثار سید علی خامنه‌ای، موسسه پژوهش فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۲.
۱۹. نادری، فرج الله، **کنترل جمعیت از دیدگاه اسلام**، قم: موسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۲.